

ՎԱՐԶԻԶ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՏԱԲԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԽԻՏԵԿՏՈՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՍ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

№ 17

2022

ԱՄՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐ. ԳԵՂԵՍ ԵՄՐԱՆՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Աշոտ Դակոբյան

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

էջ 1

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

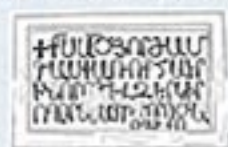
ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՉԱԿՈՒ

էջ 11

Րաֆֆի Զորթոշյան

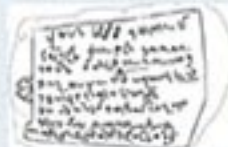
ԱՐՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

էջ 33

Էմմա Արրահամյան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՅՐԱՎԱՐԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ ՍԵԿՈՒՄ

էջ 44

Արսեն Զաղուրդյանյան

ԶՈՒՄՏ ՆԱԶԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱՅԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

էջ 46

Րաֆֆի Զորթոշյան

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ ԳՈՇՈՏՎԱԾ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՑ

էջ 52

Սամվել Կարապետյան

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԴՋԱՐԻՑ

էջ 55

Էմմա Արրահամյան

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

էջ 56

N 17

2022

ԽՄԲԱԳՐԱՎԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՍՏԱՎԱՐԳՉԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՍԱՑՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE FOUNDATION Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՍՄՈՒ ԹՈՂՈՐԿԱՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 Հե՛տև Քայլա՛սան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

Աշոտ Հակոբյան

Տիգրան Մեծ

Հայոց արքա Տիգրան Մեծը (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) գահակալության շրջանում իր անունով Մեծ Հայքում հիմնադրել է չորս բնակավայր: Գրավոր սկզբնաղբյուրներից հայտնի են Տիգրանավանը Գողթնում, երեք Տիգրանակերտ Արցախում, Ուտիքում և Աղձնիքում: Վերջինիս տարածքում է տեղակայված նրա քաղաքաշինության պսակը՝ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

Արցախի Տիգրանակերտը¹ գտնվում է ԱՀ Ասկերանի շրջանի Վանքասար լեռան արևելահայաց թեք լանջին (N 40.069956, E 46.901414, ծ. մ.՝ 440 մ): Ուտիքի Տիգրանակերտը (տեղացի հայերը կոչել են Տկռակերտ) Հյուսիսային Արցախում է՝ Շամխորի շրջանի Բարսումշեն գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք՝ Շամքոր գետի ձախափնյա թեք լանջին (N 40.669431, E 46.014283, ծ. մ.՝ 680 մ)²: Տիգրանակերտի՝ այս տարածքում գտնվելու կարևոր կռվան է մաս Բարսումշեն գյուղի հարավային կողմում՝ Շամքոր գետի աջ ափին եղած Տկռուկի վանքը³, որի անվանումը ծագել է Տիգրանակերտ-Տկռակերտից:

Հայտնի է, որ Տիգրան Մեծն իր տերության սահմանները Մեծ Հայքից դուրս ընդարձակելուց և հա-

րևան երկրները նվաճելուց հետո՝ մ.թ.ա. 83 թ., երկրի մայրաքաղաքն Արտաշատից տեղափոխում է Անտիոք քաղաք, որը, սակայն, գտնվում էր ծայրամասում՝ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, ուստի նոր մայրաքաղաք կառուցելու անհրաժեշտություն էր առաջացել: Այդ պատճառով էլ այն հիմնադրվում է երկրի կենտրոնական հատվածում՝ Մեծ Հայքի հարավային եզրին՝ Աղձնիք նահանգում՝ Տիգրիս գետից հյուսիս:

Սկզբնաղբյուրների (հիմնականում՝ հունաևեռմեական) տեղեկությունների հիման վրա քաղաքի տեղադրության հարցում ձևավորվել են իրարամերժ չորս մոտեցումներ, ըստ որոնց՝ Տիգրանակերտը համապատասխանում է Ա) Սայաֆարկին-Նփրկերտ (այժմ՝ Սիլվան) քաղաքին, Բ) «Արզանի ավերակներ» կոչվող քաղաքատեղիին, Գ) Թիլ-Էրմեն (Ղրզըլ-Թեփե) ավանին և Դ) Ամիդ-Դիարբեքիր քաղաքին⁴:

Աղցախի Տիգրանակերտի արբանյակային լուսանկարն ըստ Google Earth-ի (2021 թ.)

Ուտիքի Տիգրանակերտի արբանյակային լուսանկարն ըստ Google Earth-ի (2012 թ.)

1 Պատմական գիտությունների դոկտ.-պրոֆ. Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ 2005 թ. հայտնաբերել է Արցախի հնագիտական արշավախումբը, իսկ 2006 թ.-ից սկսվել են պեղումները:
2 Տեղեկությունը մեզ է փոխանցել բանասցեցի քարգործ-վարպետ Մարտիրոս Չալումյանը:
3 Կարապետյան Մ., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 2004, էջ 474: Նաև Գույնի՝ Արցախի մանրատեղանունները, Երևան, 2022, էջ 31:

4 Ղազարյան Վ., Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղորոշման շուրջ, «Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը», Բ գիտաժողով, Երևան, 2017, էջ 153:

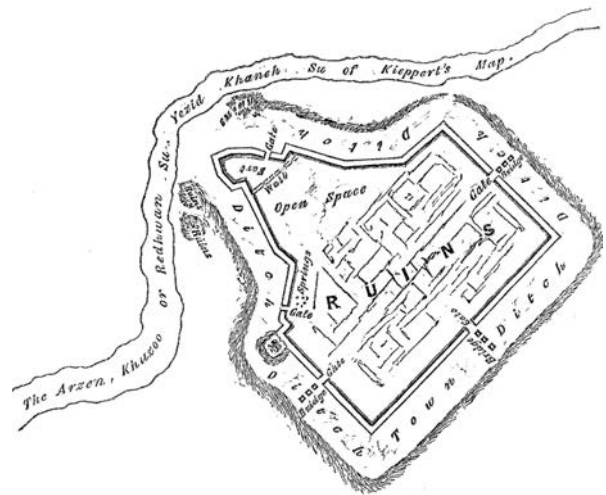
Համակարծիք ենք այն հեղինակների հետ, ի մասնավորի՝ Վ. Ղազարյանի⁵, որոնք քաղաքը տեղորոշում են Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգում՝ նույնացնելով «Արզանի ավերակներ» անվամբ հայտնի ընդարձակ քաղաքատեղիի հետ: Ի դեպ, քրդերն այն կոչում են Խարաբ-բաժար (թրզմ.՝ ավերակ քաղաք):

Նման տեսակետի համար հիմք են ծառայում Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի առանձնահատկությունները՝ 1. ընդարձակ դաշտում գտնվելը, 2. մեծ մակերեսը, 3. բարձր պարսպապատով շրջապատված լինելը՝ մի մասը եզերված գետով, իսկ մնացած հատվածները՝ պաշտպանված խանդակով, 4. ամֆիթատրոնի առկայությունը, 5. փոխադրահայաց փողոցային ցանցով կանոնավոր կառուցապատումը:

Հաշվի առնելով Տիգրանակերտի տեղորոշման մասին հրապարակումների բազմաքանակությունը, առավել ևս Վ. Ղազարյանի հանգամանալից քննությունը՝ շրջանցում ենք այն՝ համառոտակի անդրադառնալով այդ խնդրին և գլխավորապես ներկայացնում մեր կողմից⁶ կատարված դաշտային ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ուշագրավ է 1860-ական թթ. քաղաքատեղի այցելած Ջ. Թեյլորի նկարագրությունը. «Ավերակները չափազանց ընդարձակ են. պարզորոշ նկատելի են քաղաքը շրջառող հին պարիսպների մնացորդները՝ հիմքում 20, իսկ բարձրությամբ 8 ոտնաչափ, կառուցված շղախով ամրացված անտաշ, անկանոն քարաբեկորներից: Քիչ թե շատ բարվոք պահպանվել են գետահայաց պաշտպանական կառույցները՝ բաղկացած ավելի հաստ պարիսպներից և մի շարք փոքրագմբեթ շինություններից: Պարսպապատ տարածքը մոտ 2700 քառ. յարդ է: Հյուսիսարևմուտքում և հարավում պարիսպներն ուղիղ են ու կանոնավոր, բայց դեպի արևմուտք նեղանալով՝ ստանում են անկանոն ձև՝ հետևելով գետի հունին: Առկա է 4 դարպաս, մեկական հատ՝ 3 կանոնավոր պարիսպներում, չորրորդը՝ դեպի գետը: Հարավային կողմում երևում է պարսպին հարող ավերակաթումբ, որը, ըստ երևույթին, եղել է ամրացված մեծ բերդաշտարակ: Ավերակն ամբողջովին շրջապատված է խորը խրամով, որը հատում են երեք կամուրջներ՝ տանելով դեպի երեք դարպասները: Կամուրջների հիմքերը գետնից բարձր են: Այցիս օրոք պարսպապատ տարածքը ցորենի մի բերրի արտ էր, որում դեռ կարելի էր տեսնել փողոցների կանոնավոր շարքերը և որոշ ավելի մեծ շինությունների հիմքերը»⁷:

Ի դեպ, հեղինակը, «մի շարք փոքրագմբեթ շինություններ» ասելով, նկատի ունի պարիսպների աշ-

Տիգրանակերտի հատակագիծն ըստ Ջ. Թեյլորի (արտատպություն՝ Taylor J., նշվ. աշխ., էջ 26)

տարակները, որոնց մեջ ներքուստ թաղակապ սենյակներ են: Հարկ է նշել նաև, որ Թեյլորի նկարագրականում և հատակագծում առկա են որոշ անհամապատասխանություններ: Այսպես՝ նկարագրականում խոսում է 4 դարպասների մասին, այնինչ գծագրում ցույց է տալիս մեկ հինգերորդը միջնաբերդի մոտակա աղբյուրի մոտ: Կան նաև մի քանի անճշտություններ. հարավային կողմում երևացող պարսպին կից ավերակաթումբը, որը նա համարում է «ամրացված մեծ բերդաշտարակ», իրականում բլրի վրա գտնվող միջնաբերդն է, իսկ քարտեզում նշված եռանկյունաձև հրվանդանի եզրի «բերդը» համապատասխանում է Տիգրան Մեծի ապարանքին: Վերջինս էլ տեղակայված է ոչ թե բարձունքի վրա, այլ հարթ վայրում: Թատրոնն էլ համարել է որպես պարսպապատի անկյունային հատված:

Թ. Սինկլերը Տիգրանակերտը նույնացնում է «Արզանի ավերակներ» քաղաքատեղիի հետ և տալիս է հետևյալ նկարագրականը. «Գրեթե անկասկած, Արզան-սուի ափի պարսպապատ քաղաքը Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտն է՝ հիմնադրված մ.թ.ա. I դարում Հայոց պատմության հզորագույն միապետի՝ Տիգրանի կողմից: Ինչևէ, Գրարից մինչև Ջ դարի վերջը քաղաքը հայտնի է եղել որպես Արզոն կամ Արզուն (ասոր.) և Արզն (հայ.)՝ ըստ շրջակա գավառի («Արձն») անվանման: Վաղ քաղաքի արվարձանները և ճառագայթները (զբոսայգիներ, պալատներ և այլն) ձգվել են գետահունի արևելակողմով վեր, և 12 կմ հյուսիս՝ Գոլամասիայում երևացող ավերակները դրանց մի մասն են՝ շինությունների խումբ, որն իր տեղադրությամբ օգտվում էր ծծմբային աղբյուրից սնվող արհեստական լճակից: Գոլամասիայի դիմացի բարձր, հարթ կատարով բլրին գտնվող բերդը («Ձերջել կալե»), ըստ երևույթին, կառուցվել է ոչ վաղ, քան Գ դարում:

5 Նշվ. հոդվ., էջ 153-164:
 6 ՀՃՈՒ հիմնադրամի 2018 թ. արշավախումբ:
 7 Նշվ. հոդվ., էջ 155-156: Բնօրինակը տես՝ Taylor J., "Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", The Journal of the Royal Geographical Society of London, vol. 35, 1865, p. 27.

Ընդարձակ պարսպապատ տարածքը շարունակաբար բնակեցված է եղել մինչև դրա վերջնական կործանումը 1349-50 թթ., թեև Ժ դարում քաղաքի բնակչության հիմնական հատվածը, թվում է, տեղակայված է եղել Չերջել կալեի դիմացի Գոլամասիա բաց տեղանքում: Պարսպապատ տարածքը լքվել է քաղաքի վերջնական ավերման արդյունքում, իսկ մնացած բնակիչները տեղափոխվել են Չերջել կալե, և հավանաբար Չոկ ավանի (Յանարսու) բերդը: ԺԲ-ԺԳ դդ. Արգան կենտրոնով իշխանապետությունը պատկանել է թրքական փոքր մի իշխանատոհմի, որին մոնղոլական նվաճումների օրոք (Ժ դ. վերջ - ԺԳ դ.) փոխարինել է այլ իշխանատոհմ: Քաղաքի վերացումից հետո իշխանությանը տիրացել են քուրդ բեկերը՝ դառնալով Հասանբեյֆի իշխանների հպատակներ»⁸:

Հենվելով Թ. Սինկլերի այն տեղեկության վրա, որ Տիգրանակերտից մինչև Գոլամասիա ձգվել են գետափնյա արվարձաններ, հավանական ենք համարում դրանց առկայությունն առավել ևս սաստիկ շոգ եղանակային պայմանների պատճառով: Մեր այցելության ժամանակ՝ 2018 թ., եղանք նաև վերոնշյալ Գոլամասիա (քրդերենից թարգմ.՝ Չկնալիճ) գյուղի՝ քրդերի կողմից սրբացված լճակի մոտ, որի ձուկն անգամ չեն ուտում: Ափին տակավին պահպանվում էին աղյուսի հին պատի մնացորդները, իսկ արևմտյան եզրին՝ կամրջի խելը: Սինույն ժամանակ մեր արշավախումբն ուսումնասիրեց նաև Գոլամասիայից 1,3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ բարձրադիր բլրի գագաթին գտնվող Սինկլերի հիշատակած *Չերջել կալե* (Կալե) միջնադարյան բերդի ավերակները: Տարածքում պահպանվել էր որպես շինաքար գործածված անտիկ շրջանի սյան խարխուխ: Կարծում ենք, որ այս բերդը եղել է Ադճնիք նահանգի Արգան-Էրգան կենտրոնը (քրդերը կոչում էին «Էրգան անտիկ քաղաք»), քանզի համընկնում է ամուր վայրում բերդեր և բնակավայրեր կառուցելու՝ մինչ Տիգրան Մեծը եղած սկզբունքներին:

Հիմնադրում. հռոմեացի պատմիչ Ապպիանոս Ալեքսանդրացին ուշագրավ տեղեկություններ է փոխանցում քաղաքի հիմնադրման մասին. «...Կապադովկիան պաշարելով՝ մոտ 30 բյուր (300.000) մարդ տեղահանեց ու տեղափոխեց Հայաստան և նրանց, այլոց հետ միասին, համաբնակեցրեց մի վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ հագավ Հայաստանի թագը և (այդ) վայրը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ կամ Տիգրանապոլիս»⁹:

Գոլամասիա լիճը և լճափնյա աղյուսե շարվածքը (լուս.՝ Ս. Գանդելյանի, 2018 թ.)

Անշուշտ, այս փաստը, որ մինչ քաղաքի հիմնադրումը Տիգրան Մեծն այդտեղ է կատարում իր թագադրության հանդեսը (մ.թ.ա. 95 թ.), ցույց է տալիս՝ նախապես ծրագրել էր Հայաստանի սահմաններն ընդարձակել Մեծ Հայքից դուրս և հետագա սահմանների կենտրոնական այս վայրում կառուցել Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

Հիշատակելի է նաև Ստրաբոնի տեղեկությունը. «...կառուցեց քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ, և իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների մարդկանց այնտեղ հավաքելով (բնակեցրեց)»¹⁰:

Պլուտարքոսն էլ հավելում է. «Տիգրանակերտում ապրում էին մեծ թվով հույներ, որոնք բռնագաղթվել էին Կիլիկիայից, և բարբարոսներ՝ աղիաբեմացիներ, գորդիեններ, կապադովկիացիներ...»¹¹:

Քաղաքի շենացման նպատակով Տիգրան Մեծը կիրառում է հին աշխարհում տարածված երևույթներից մեկը՝ իր ենթակայության ներքո գտնվող տարածքներից մարդկանց հոծ խմբերի բռնի վերաբնակեցում: Այնուամենայնիվ, Տիգրանակերտում մեծամասնություն են կազմել Մեծ Հայքի քաղաքային բնակչությունն ու վերնախավը, մանավանդ՝ Արտաշատ մայրաքաղաքից: Օրինակ, ըստ Ապպիանոսի հաղորդման՝ «...(երկրի) լավագույններին կանչում էր այնտեղ՝ սպառնալով, որ այն, ինչ չեն բերի իրենց հետ, կբռնագրավվի»¹²:

Ավերում. որքան է գոյատևել Տիգրանակերտը՝ դժվար է ստույգ ասել առանց հնագիտական լուրջ ուսումնասիրությունների: Ըստ հունահռոմեացի պատմիչների՝ քաղաքի հիմնադրումից մոտ 10 տարի անց հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսը մ.թ.ա. 69 թ.,

8 Գազարյան Վ., նշվ. հոդվ., էջ 157-158: Բնօրինակը տե՛ս Sincclair T., "The Site of Tigranocerta". I, Revue des études arméniennes, t. 25 (Paris, 1994-1995): Նույնի՝ "The Site of Tigranocerta". II, RĒArm, t. 26 (Paris, 1996-1997). Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey, vol. III, London, 1989.

9 Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հ. 1 (այսուհետ՝ ՀԺՊԸ 1), Երևան, 2007, էջ 347:

10 Նշվ. աշխ., էջ 312-313:

11 Նշվ. աշխ., էջ 330:

12 Նշվ. աշխ., էջ 348:

«Ջերջել կալե» բերդի ընդհանուր տեսարան (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

Եփրատ գետն անցնելով, հարձակվում է Հայաստանի վրա և հասնելով մայրաքաղաք Տիգրանակերտ՝ պաշարում այն: Սակայն քաղաքը հզոր պարսպապատի, գետով և խանդակով ամրացված լինելու շնորհիվ մի քանի ամիս հերոսաբար պաշտպանվում է զորավար Մանկայոսի գլխավորությամբ: Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայոց զորքի պարտությունից հետո Տիգրան Մեծը ստիպված հեռանում է դեպի Տավրոսի լեռներ: Իսկ Լուկուլոսի զորքերը, շարունակելով պաշարումը, քաղաքի հույն բնակիչների դավադրությամբ գրավում են այն: Այդ մասին Ալպիանոսը նշում է. «Մանկայոսը Տիգրանակերտից տեսնելով այդ պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք նրա մոտ վարձկաններ էին, բոլորին զինաթափեց: ... երբ, այսպիսով, նրանք հնարավորին չափ իրենց բավարարեցին (զենքով), գրավեցին միջաշտարակային մի քանի մասեր և դրսից հռոմեացիներին կանչելով, բարձրացողներին ներս թողեցին»¹³:

Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությամբ «Միհրդատին հաղթած Լուկուլոսն արշավելով հասավ և վերաբնակիչներին արձակեց յուրաքանչյուրին իր երկիրը, իսկ քաղաքը, որ դեռ կիսավարտ էր, հարձակմամբ կործանեց և փոքր գյուղ թողեց, իսկ իրեն (Տիգրանին) դուրս քշեց Ատրիքից և Փյունիկից»¹⁴:

Պլուտարքոսն այսպես է նկարագրում քաղաքի գրավումը. «Իսկ Տիգրանակերտում հելլեններն ապստամբել էին բարբարոսների դեմ՝ քաղաքը Լուկուլոսին հանձնելու նպատակով. ուստի և սա հարձակվեց ու գրավեց այն: Վերցնելով Տիգրանակերտում գտնված զանձեղը՝ նա քաղաքը թողեց զինվորների թալանին, որոնք, բացի այլ բարիքներից, այնտեղ գտան նաև 8 հազար տաղանդ դրամ: Այս ամենից բացի՝ նա ռազմավարից նրանց տվեց յուրաքանչյուրին 800 դրաքսե: Տեղեկանալով, որ քա-

ղաքում գտնվում էին մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանն ամեն կողմից հրավիրել էր իր կառուցած թատրոնի հանդիսավոր բացմանը, Լուկուլոսը օգտագործեց նրանց՝ ի պատիվ իր հաղթանակի կազմակերպված խաղերում ու հանդիսություններում»¹⁵:

Այսպիսով, փառահեղ մայրաքաղաքը Լուկուլոսի կողմից գրավվելով՝ ենթարկվում է հռոմեական զորքերի ավերմանը և թալանին: Այնուհետև՝ ազատագրվելուց հետո, վերաշինվում է՝ վերականգնելով նախկին փառքը: Սակայն կարճ ժամանակ անց՝ Պոմպեոսի արշավանքից և Արտաշատում կնքված պայմանագրից հետո, Տիգրան Մեծը հրաժարվում է իր նվաճած երկրներից՝ Կիլիկիայից և Ատրիքից, և Տիգրանակերտը հայտնվում է Մեծ Հայքի սահմանամերձ հատվածում:

Պատմիչ Փավստոս Բյուզանդը, նկարագրելով Դ դարում Շապուհի ասպատակությունները Մեծ Հայքում, նշում է. «Նրանք առան Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, Աղձնիք գավառում՝ բղեշխի իշխանության մեջ, և այնտեղից քառասուն հազար ընտանիք անմիջապես գերի քշելով՝ իրենք արշավեցին Մեծ Ծովք գավառը»: Այսինքն՝ Դ դարում արդեն մայրաքաղաքի նշանակությունը կորցրած Տիգրանակերտը դեռևս պահպանում էր մեծ քաղաքի դերը և ուներ ավելի քան 100000 բնակիչ¹⁶:

Հետագա դարերում, ենթարկվելով տարբեր նվաճումների և ավերումների, հետզհետե խամրելով, անհետանում է պատմության թատերաբեմից:

Ինչպես արդեն նշեցինք, հնավայրը մեր օրերն է հասել խիստ ավերակ վիճակում: Դրա գլխավոր պատճառներից են տարածքի օգտագործումը գյուղատնտեսական նպատակներով և անդադար գանձախուզությունը, որի առաջին փաստագրողն ու ականատեսը Ջ. Թեյլորն է դեռևս 1860-ական թթ.

13 Նշվ. աշխ., էջ 335:

16 Փավստոս Բյուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 221:

13 Նշվ. աշխ., էջ 349-350:

14 Նշվ. աշխ., էջ 312-313:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված հելլենիստական սյան խոյակ, խարիսխներ, մարտակառքի անիվներ և գամեր (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

«Այցիս օրոք պարսպապատ տարածքը ցորենի մի բերրի արտ էր...: Այստեղից այնպիսի քանակությամբ ոսկյա և արծաթյա դրամներ են գտնվում, որ տերը ոչինչ չի վճարում մշակ ֆելլահներին գործի համար, դեռ ավելին՝ վերջիններս են նրան հանձնում հնարավոր գտածոյի կեսը»¹⁷:

Յարդ շարունակվող գանձախուզության մասին մեզ տեղեկություններ փոխանցեց բողոքյուլյուցի բուրդ Ալի Յըլմազը: Ըստ նրա՝ քաղաքատեղիի տարածքից հայտնաբերվում են Տիգրան Մեծի, փոյուգիական և սելջուկյան դրամներ, օձագլուխ, ինչպես նաև ապակյա ապարանջաններ, օղեր, մատանիներ և այլն: Բացի այդ՝ քատրոնի մոտակա իր հողամասում ցույց տվեց հնավայրի տարածքից փոխադրված սյուների խարիսխներ, հելլենիստական խոյակ, տարբեր բեկորներ, մարտակառքերի մետաղական անիվներ ու գամեր, որոնք քաղաքի երբեմնի փառքի լուռ վկաներն են: Տիգրանակերտից տեղահանված մի սյան խարիսխ էլ հայտնաբերեցինք հարևան Ակղամ գյուղում:

Հնավայրի ավերման հաջորդ պատճառը ճանապարհաշինությունն է. միջնաբերդի բլրի արևմտյան եզրի ավտոճանապարհն անցնում է քաղաքատեղիի միջով, իսկ վերջինիս հարավային եզրով երկաթգիծն է: Բացի այդ՝ գրեթե ողջ տարածքն օգտագործվում է որպես եգիպտացորենի դաշտ:

Մեր ուսումնասիրությունները. այժմ անդրադառնանք մեր դաշտային ուսումնասիրությունների ժամանակ ի հայտ եկած մանրամասներին, որոնք նոր լույս են սփռում քաղաքի շինությունների վրա:

Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի ավերակները գտնվում են Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի հարթավայրային հատվածում՝ Տիգրիսի ձախ վտակ Նիկեփորիոս-Արզան (այժմ՝ Յանարսու) գետի ձախ ակունքի, այժմյան Բաթման քաղաքից՝ 25 կմ հյուսիսարևելք, իսկ Բողոքյուլյու (հնում՝ Թելիբա) գյուղից՝

2 կմ հարավ-արևմուտք (N 37.972950, E 41.390089, ծ. մ.՝ 560 մ):

Ըստ Պլուտարքոսի բնորոշման՝ «Տիգրանակերտ հսկա քաղաքն» ընդգրկել է մեծ մակերես, որի պարսպապատ հատվածը զբաղեցնում է 150 հա տարածություն (արտաքին չափերն են՝ 1,58 x 1,43 կմ): Այն ավելի մեծ է Մեծ Հայքի բոլոր մայրաքաղաքներից (օրինակ՝ Վանի բերդը՝ 17 հա է, Արմավիրի բլուրները՝ մոտ 60 հա, Արտաշատի բլուրների պարսպապատ տարածքը՝ մոտ 65 հա, Գլինը՝ 11 հա, Բագարանը՝ 22 հա, Կարսը՝ 16 հա, Անիի պարսպապատ մակերեսը՝ 80 հա), ուստի այն համարել որպես Աղձնիք նահանգի կենտրոնական քաղաք կամ բերդ՝ ուղղակի անտրամաբանական է:

Ի տարբերություն արքայաշեն Արցախի և Ուտիքի Տիգրանակերտների, որոնք կառուցված են թեք լանջերի վրա՝ ամենաբարձրադիր մասում ունենալով միջնաբերդեր, այս մայրաքաղաքը կառուցելիս կիրառվել է քաղաքաշինության այլ սկզբունք: Այն է՝ կառուցված է ոչ թե բարձունքին, այլ ընդարձակ դաշտի ամենացածրադիր հարթ վայրում՝ Նիկեփորիոս-Արզան գետի ձախ ակունքի:

Այժմ անդրադառնանք քաղաքի և նրա պահպանված շինությունների ճարտարապետական նկարագրություններին:

Քաղաք. Տիգրանակերտը հատակագծված է հելլենիստական քաղաքաշինական սկզբունքներով, այսինքն՝ փոխտղաձայաց փողոցների ցանցի կանոնավոր կառուցապատմամբ (հիպոդամյան համակարգ) և հունական ամֆիթատրոնով: Արևմուտքից և հյուսիսից եզերված է եղել 20 մ միջին լայնությամբ գետով, իսկ արևելյան և հարավային կողմերից պաշտպանական նպատակով անցկացվել է գետից սնուցվող լայն խանդակ, որի մասին հին հռոմեացի պատմիչ Պուբլիոս Կոռնելիոս Տակիտոսը հաղորդում է. «Նա (Տիգրանը) զբաղեցրել էր Տիգրանակերտը՝ բազում պաշտպաններով և հսկայական ամրություններով հզոր քաղաքը:

17 Դազարյան Վ., նշվ. հոդվ., էջ 155-156: Բնօրինակը տես Taylor J., նշվ. հոդվ., էջ 27:

Տիգրանակերտի ընդհանուր տեսարանն արևելքից (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

Ահավասիկ, քաղաքի պարիսպների մի մասի մոտով հոսում է ոչ սակավ լայնության Նիկեփորիոս գետը, և (քաղաքը) ունի հսկայական խանդակ այնտեղ, ուր գետի հոսանքի պաշտպանությանը չեն վստահել»¹⁸:

Պետք է նշել, որ ժամանակի ընթացքում Նիկեփորիոս-Արզան գետը, բացառությամբ արքունի ապարանքի հյուսիսային հատվածի, հունը փոխել է: 2018 թ. այն շեղված էր առավելագույնը 1 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք: Ինչ վերաբերում է պատմիչի հիշատակած խանդակին, ապա դրա հետքերը մինչ այսօր տեսանելի են:

Պարսպապատ քաղաքի մակերեսն ունի հյուսիս-արևմուտքում գետի հունի եզրագծին համապատասխան եռանկյունաձև հրվանդան, իսկ հարավ-արևելքում՝ խանդակով պաշտպանված ուղղանկյուն եզրագիծ: Քաղաքի կառուցապատման երկայնական առանցքն արևելք-արևմուտք ուղղությամբ շեղված է մոտ 45⁰ անկյունով դեպի հարավ-արևելք-հյուսիս-արևմուտք: Այս առանցքի վրա է գտնվում քաղաքի գլխավոր փողոցը, որը տանում է դեպի արքունի ապարանք և ամֆիթատրոն: Երկայնական գլխավոր փողոցին ուղղահայաց անցնում է քաղաքի լայնական առանցքով գլխավոր փողոցը: Դրանց զուգահեռ՝ ավելի նեղ փողոցների կանոնավոր ցանցով քաղաքը բաժանվել է ուղղանկյուն թաղամասերի: Կառուցապատված է եղել շքեղ տաճարներով, ապարանքներով և բնակելի ու հասարակական շինություններով: Գլխավոր փողոցների հատման վայրում գլխավոր հրապարակն էր (ագորան)՝ հելլենիստական քաղաքներին բնորոշ հասարակական, առևտրական, տնտեսական կենտրոնը: Ըստ ամենայնի, այն նույնպես քաղաքի հատակագծային կանոնավոր ցանցին համապատասխան պետք է լիներ ուղղանկյուն:

Քաղաքի շքեղության մասին վկայում է Պլուտարքոսը. «Տիգրանակերտում կային առատ գան-

ձեր և աստվածներին նվիրված թանկարժեք ընծայարեքումներ, քանզի ամեն մի հասարակ մարդ և իշխանավոր արքայի հանդեպ ունեցած հարգանքի պատճառով իրար հետ մրցում էին քաղաքի ընդարձակման և բարեկարգման համար»¹⁹:

Իսկ Ապպիանոսը Լուկուլլոսի կողմից քաղաքի գրավումը նկարագրելիս նշում է. «Այսպիսով գրավվեց Տիգրանակերտը և կողոպտվեց մեծ հարստություն, ինչպիսին կլիներ նորակառույց և փառասիրությամբ բնակեցված քաղաքում»²⁰:

Պարիսպ. քաղաքի կարևոր շինություններից էր նաև այն շրջապատող բարձր պարսպապատը, որի մասին Ապպիանոսը նշում է. «Նա քաղաքը շրջապատեց 50 կանգուն բարձրության պարսպով, որի հաստության մեջ կային ձիերի բազմաթիվ ախոռներ»²¹:

2018 թ. մեր դաշտային ուսումնասիրություններով պարզվեց, որ պարսպապատը (ունի մոտ 3,6 մ լայնություն, իսկ ուղղանկյուն աշտարակները՝ 9,1 x 8,12 մ հատակագծային արտաքին չափեր) կառուցված է եղել կրաշաղախի միջուկով, կիսամշակ սպիտակ կրաքարերի շարվածքով: Աշտարակների ներսում գտնվում էին 5 x 2,52 մ ներքին չափերով ուղղանկյուն թաղակապ, բազմահարկ սենյակներ: Պետք է ասել, որ Ապպիանոսի նշած ձիերի ախոռները ոչ թե պարիսպների «հաստության», այլ ուղղանկյուն աշտարակների մեջ էին տեղավորված, որոնց մյուս հարկերում գորանոցներ էին և պահակակետեր: Քաղաքի հյուսիսային, հարավային և արևելյան կողմերում՝ գլխավոր փողոցների սկզբնամասերում՝ պարսպապատի մեջ, բացված է եղել երեք գլխավոր դարպաս, և դրանց առջև խանդակի վրա՝ երեք կամուրջ:

Յավոք, այսօր քաղաքատեղիից շատ քիչ մնացորդներ են պահպանվել: Ողջ տարածքը մինչ այժմ

19 ՀԺՊԸ 1, էջ 330:

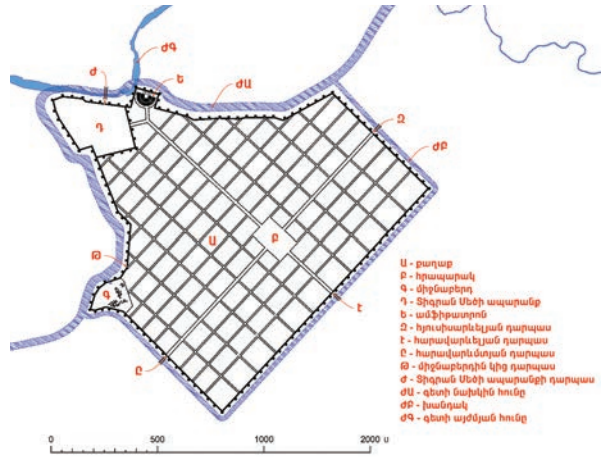
20 Նշվ. աշխ., էջ 349-350:

21 ՀԺՊԸ 1, էջ 348:

18 Ղազարյան Վ., նշվ. հոդվ., էջ 162:

Տիզրանակերտի արբանյակային լուսանկարն ըստ Google Earth-ի (2009 թ.)

Տիզրանակերտի հատակագիծը (վերակազմությունը՝ հողվածագրի, 2022 թ.)

Հյուսիսարևելյան դարպասի արևելյան աշտարակը և միջնաբերդի բլուրը հյուսիսից (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

օգտագործվում է գյուղատնտեսական նպատակներով: Պարսպապատերից միայն պահպանվել են հյուսիսարևելյան դարպասին կից զույգ աշտարակների ավերակները և հարավարևելյան դարպասին կից զույգ աշտարակների ավերակաթումբը, իսկ մնացած հատվածներում հողի մակերեսին միայն հետքերն են նշմարվում:

Միջնաբերդ. Ապալիանոսը միջնաբերդն այսպես է նկարագրում. «Մերձակայքում նա բարձրացրեց նաև հզոր մի բերդ»²²:

Քաղաքի միջնաբերդը գտնվել է արևմտյան եզրին՝ տարածքի միակ բարձունքին՝ գետի և խանդակի միացման անկյունում գետեղված 2,4 հա մակերեսով բլրի վրա: Միջնաբերդի տարածքը քրդերը կոչում են Դ-երոք, իսկ նրա հյուսիսային ստորոտից հոսող և քաղաքը սնուցող հորդառատ սառնորակ աղբյուրը՝ Դ-երոք փնար: 2018 թ. այն վերակառուցված էր: Խիտ կառուցապատմամբ միջնաբերդում, ամենայն հավանականությամբ, բնակվել է քաղաքի վերնախավը: Կառույցներն այժմ չեն պահպանվել, միայն նրանց պատերի ուրվագծերն են նշմարվում:

Միջնաբերդում բացված էր գանձախուզության ենթարկված մի շինության պատի մնացորդ, իսկ բերդի տարածքում կային խեցեղենի, ինչպես նաև կղմինդրի բազմաթիվ բեկորներ: Միջնաբերդի ստորոտով անցնող ասֆալտապատ ճանապարհը վնասել է արևմտյան և հյուսիսարևմտյան հատվածները:

Տիզրան Մեծի ապարանք. գարնանալիորեն Տիզրան Մեծն իր ապարանքը կառուցել է ոչ թե միջնաբերդում, այլ քաղաքի եզրին: Նրա տեղորոշման հարցում կարևոր են Ապալիանոսի տեղեկությունները, որոնցից մեկում նշում է. «Քաղաքի արվարձանում նա կառուցեց պալատ՝ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»²³, իսկ երկրորդում՝ «...Սեբստիլիոսը Մանկայոսին Տիզրանակերտում փակելուց հետո կողոպտեց արքունի պալատը, որը պարսպապատ չէր, քաղաքի և բերդի շուրջ խանդակ փորեց, (պաշարողական) մեքենաներ պատրաստեց և պարսպի տակ ականներ փորեց»²⁴:

Հենվելով այս հաղորդումների և մեր դաշտային ուսումնասիրությունների վրա՝ եզրահանգում ենք,

22 ՀԺՊԲ 1, էջ 348:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում:

Միջնաբերդի աղբյուրը և տարածքում գանձախուզության ենթարկված շինության մնացորդը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

Միջնաբերդի տարածքում առկա կղմինդրի բեկոր (լուս.՝ Բ. Քորթոշյանի, 2018 թ.) և Տիգրան Մեծի ապարանքի պարսպապատի հյուսիսային մնացորդները (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

որ արքունի ապարանքը (գրադեցրել է 8,4 հա) գտնվել է գետի շրջադարձման հարթ հատվածում՝ եռանկյունաձև հրվանդանի անկյունում: Հարկ ենք համարում նշել, որ, ի հակադրություն պատմիչի տեղեկության, ապարանքը շրջապատված է եղել պարսպապատով, քանի որ գետահայաց պռնկին տակավին պահպանվում են հյուսիսային պարսպի մնացորդները: Մնացած հատվածներում նշարվում են միայն հետքերը՝ սպիտակ կրափոշու տեսքով, որոնք վերջին շրջանում ավերումների հետևանք են: Ապարանքի արտաքին պարսպապատն ունեցել է գետի հունին համապատասխան անկանոն եզրագիծ, իսկ քաղաքից բաժանված է եղել վերջինիս փողոցային ցանցի համեմատ անկյունային դիրք կազմող առանձին պարսպով: Ըստ Թեյլորի հատակագծի՝ ապարանքն ունեցել է մաս արտաքին դարպաս դեպի գետի կողմը, որի վրա հավանաբար եղել է կամուրջ:

Ներկայումս արքունի ապարանքից պահպանվել է գանձախուզությունների հետևանքով տակնուվրա արված աննշան ավերակաթումք:

Ամֆիթատրոն. կառուցված է արքունի ապարանքից 600 մ հյուսիս-արևելք՝ քաղաքի հյուսիս-

արևմտյան եզրի գետափնյա թեք լանջին: Նրա մասին վկայող միակ աղբյուրը Պլուտարքոսն է: Ըստ նրա հաղորդման՝ Տիգրան Մեծը թատրոնի հանդիսավոր բացման ժամանակ հրավիրել էր հույն դերասանների²⁵:

Կիսաշրջան հատակագծով և 91 մ տրամագծով ամֆիթատրոնի կենտրոնական առանցքը հյուսիս-հարավ ուղղությունից ունի 16⁰ շեղում դեպի հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք: Բլրի թեք լանջը ծառայեցվել է որպես բնական ամֆիթատրոն, իսկ նրա վրա ձևավորած մոտ 33 շարք կիսաշրջանաձև աստիճանները՝ նստարաններ հանդիսատեսի համար: Կենտրոնում 10 մ շառավղով կիսաշրջանաձև օրբեստրան էր (նվազախմբի և երգչախմբի համար նախատեսված հրապարակը), որին հաջորդում էին պրոսկենեն (սկենեի առջև գտնվող հարթակ, որի վրա կատարվում էին բեմականացումները) և սկենեն (դերասանների հանդերձարանը): Քաղաքի կողմից թատրոնը հարավարևելյան և հարավարևմտյան հատվածներում ունի 2,9 մ լայնությամբ երկու թաղակապ մուտքեր, որոնք բացվել են դեպի

25 ՀԺՊԲ 1, էջ 335:

Տիգրան Մեծի ապարանքի ավերակաթումերը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.) և թատրոնի արբանյակային լուսանկարն ըստ Google Earth-ի (2009 թ.)

Թատրոնի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

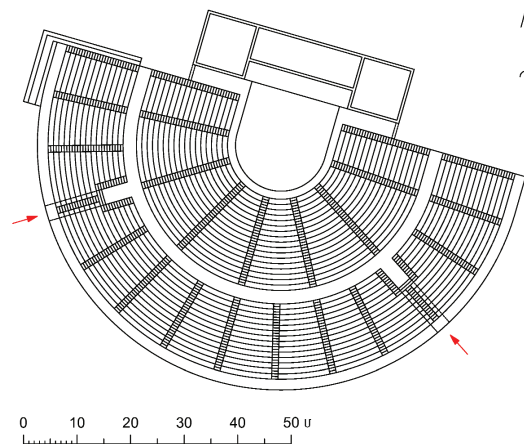
նստարանների շարքերի միջև գտնվող կիսաշրջանաձև անցուղին: Ըստ ամենայնի, թատրոնի և պրոսկենների միջև՝ հյուսիսարևելյան և հյուսիսարևմտյան անկյուններում, բացված են եղել մուտքեր:

Պետք է նշել, որ Տիգրանակերտի ամֆիթատրոնը չափերով մոտ էր Փոքր Ասիայի Ասպենդոս քաղաքի թատրոնին (տրամագիծ՝ 96 մ, նստատեղ՝ 7000), Հիերապոլիսի թատրոնին (տրամագիծ՝ 91 մ) և ավելի մեծ էր Աթենքի մեծ թատրոնից (տրամագիծ՝ մոտ 80 մ), իսկ Մերձավոր Արևելքում ամենամեծն էր (օրինակ՝ Հորդանանի Ջարեշ քաղաքի թատրոնը՝ 77 մ, Սիրիայում Բոսրա քաղաքինը՝ 88 մ տրամագիծ, Պալմիրայինը՝ 48 մ): Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ անտիկ ամֆիթատրոնների շարքում Տիգրանակերտինը խոշորներից էր՝ շուրջ 7000 նստատեղով:

2018 թ. թատրոնից պահպանվել էին կիսաշրջանաձև նստատեղերի թեք հողածածկ լանջը, արտաքին եզրագծի պատի կրաշաղախ միջուկը, որոնց մեջ բացվող երկու թաղակապ մուտքերի ավերակները մասամբ կանգուն էին: Ամենալավ պահպանված հատվածները հյուսիսարևմտյան անկյան մեծածավալ ուղղանկյուն քարերի կանոնավոր ութ շարքերն են և հյուսիսարևելյան անկյան զանգվա-

ծեղ կրաշաղախ միջուկը: Օրբեստրայի և սկենեի հետքերն անգամ չեն պահպանվել, միայն պեղումների շնորհիվ կարող են ի հայտ գալ դրանց հիմքերը: Թատրոնի տարածքում հայտնաբերեցինք արձանագիր խիստ մաշված, անընթեռնելի մի քար:

Ի դեպ, մինչ այսօր հայտնի կրաշաղախի հնագույն կիրառումներն անտիկ Հայաստանում հայտ-

Ամֆիթատրոնի հատակագիծը (վերակազմությունը՝ հողվածագրի, 2022 թ.)

Թատրոնի հյուսիսարևմտյան անկյունը (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

նաբերվել են Արտաշատում և Արցախի Տիգրանակերտում: Վերջինում կրաշաղախը գործածվել է արտաքին քարաբլոկների և ժայռե հիմնատակների միջև, պարսպի միջուկի անմշակ քարերի արանքներում իբրև կապակցող նյութ, մաս առաջին շարքի քարերի և ժայռերի միջև ջրամեկուսիչ շերտ²⁶:

Իսկ մայրաքաղաք Տիգրանակերտում կրաշաղախի կիրառումն ավելի է կատարելագործվել և դարձել շարվածքի միջուկի հիմնական զանգված. պարիսպների արտաքին շարքերի կոպտատաշ քարերի միջև անմշակ կրաքարերի լիցքով զբաղեցրել է պարիսպների լայնքի մեծ մասը: Իսկ ամֆիթատրոնի կանոնավոր քարաբլոկների միջև անմշակ քարի լիցքով և կրաշաղախով ստեղծվել է զանգվածեղ միջուկ (եթե Արցախի Տիգրանակերտում արտաքին քարաբլոկները զբաղեցրել են պարսպի լայնության 60-70%-ը, իսկ միջուկը՝ 30-40%-ը, ապա մայրաքաղաքի պարիսպներում և ամֆիթատրոնում կրաշաղախ միջուկն է շարվածքի մեծ մասը): Հավելենք նաև, որ ի տարբերություն Արտաշատի և Արցախի Տիգրանակերտի՝ մայրաքաղաքի ամֆիթատրոնի շարվածքում ուղղանկյուն քարաբլոկների միջև ծիծեռնակապոչ կապեր մեզ չեն հանդիպել:

Ամփոփելով այս ամենը՝ կարող ենք արձանագրել, որ հայ ճարտարապետության անտիկ ժամանակաշրջանի գլուխգործոց Տիգրանակերտ մայրա-

քաղաքը, որը հելլենիստական քաղաքաշինության լավագույն օրինակ էր և եզակի տեղ ունի համաշ-

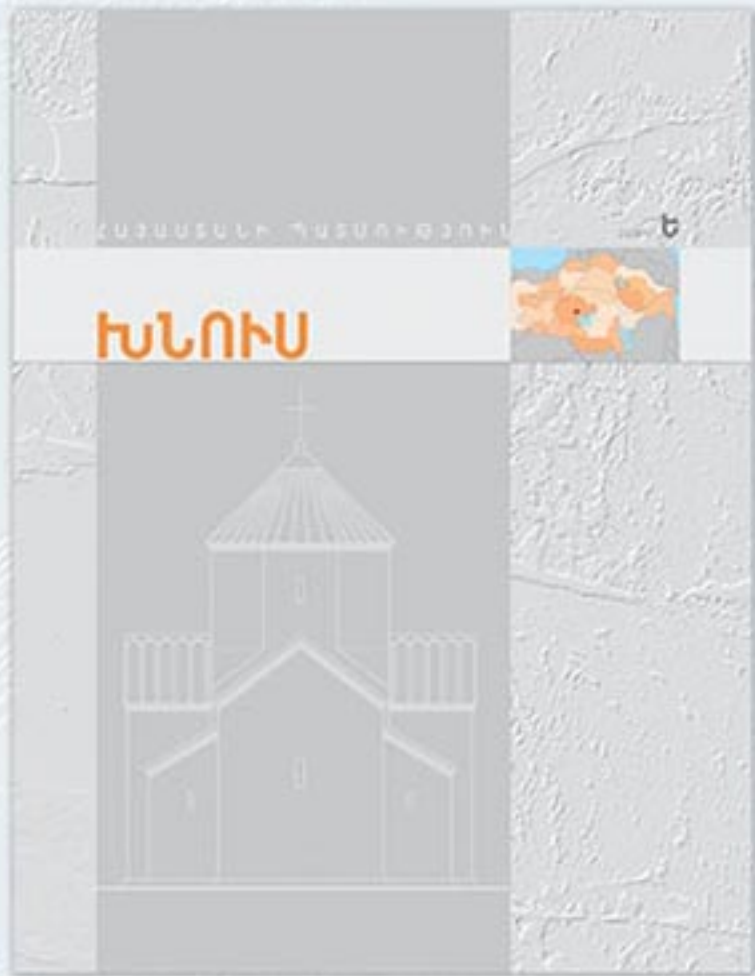
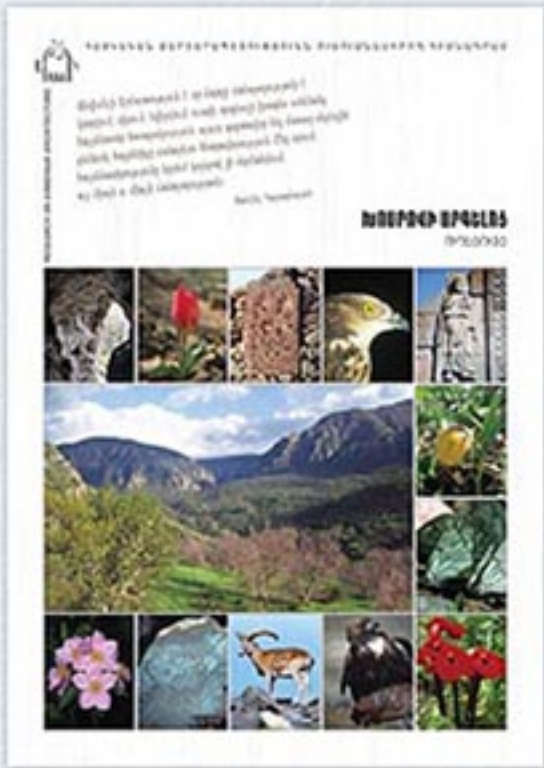
Թատրոնի հարավարևմտյան թաղակապ անցուղի (լուս.՝ Ս. Դանիելյանի, 2018 թ.)

խարհային ճարտարապետության մեջ, այսօր, ցավոք, շարունակաբար անխնամ մնալով և ավերվելով ու թալանվելով առավել ևս վերջին մի քանի հարյուր տարվա ընթացքում տեղաբնակ օտարագիների կողմից, ինչպես նաև թուրքական իշխանությունների՝ հուշարձանին միտումնավոր հատուկ կարգավիճակ չտալու պատճառով գտնվում է խստապառ անհետացման եզրին:

Տիգրանակերտը կարոտ է պեղումների և գիտական առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրությունների, որոնք նոր լույս կսփռեն երբեմնի հռչակավոր մայրաքաղաքի անցյալի վրա:

²⁶ Petrosyan H., "Tigranakert of Artsakh", Aramzad Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. 10, issues 1-2 (2016) 2020, p. 333.

ՀՃՈՒՀ ՆՈՐ ՀՐԼՏԱՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնության և պատմության հուշարձաններով հարուստ Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից են Խոսրովի արգելոցը և նրան հարակից գոտին: Այս ուղեցույցը կարող է օգտակար լինել այն զբոսաշրջիկների համար, ովքեր ցանկություն ունեն ծանոթանալու արգելոցի բուսական, կենդանական աշխարհին, երկրաբանությանը և պատմական հուշարձաններին:

«ՀՆՆՈՒՄ» հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանակահիշատակ **Հարություն Սիմոնյանի** (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենևլիե, Շվեյցարիա) մերձավորների սիրահոծար մեկենասությամբ:

ՇՆՈՐՀԿԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
 - «Թուֆեսկյան» և «Ford» հիմնադրամների
 - ՀԾՈՒՀ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Հախնազարյանին
 - ՀԾՈՒՀ բարեկամ Վահագն Նազարյանին
- ՀԾՈՒ հիմնադրամին աջակցելու համար

© CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆԵՐ
ԳԱԼՈՒՍ
ԿՈՒՊԵՐԱՏԻՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԳ ԿՁԱ
ՆԱԽԱՐԱՌՅՈՒՆ,
RAA-USA ՄԱՍՆԱԶ ՏՈՒԴ

ՔԱՅԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌԱՍՈՒՄՆԱԿՈՒԴ ՔՈՒՆԱԿՐԱՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2022

ISSN 1620-2003

22001 >

